ISSN NO 2231-4342

शिव छत्रपती शिक्षण संस्थेचे

राजर्षी शाहू महाविद्यालय (स्वायत्त), लातूर

Multi Disciplinary International Research Journal Peer Reviewed
December 2022 Special Issue

शोधनिबंध संग्रह २०२२

अखिल महाराष्ट्र इतिहास परिषद

३० वे अधिवेशन

दि. ०९ व १० डिसेंबर २०२२

संपादक
प्राचार्य डॉ. महादेव गव्हाणे
कार्यकारी संपादक
डॉ. सतीश कदम

शोध निबंध संग्रह २०२२
Peer Reviewed
Multi-Disciplinary International Research Journal
December 2022 Special Issue

प्रमुख संपादक
डॉ. महादेव गव्हाणे
प्राचार्य
राजर्षी शाहू महाविद्यालय (स्वायत्त), लातूर.

कार्यकारी संपादक
डॉ. सतिश कदम
अध्यक्ष
अखिल महाराष्ट्र इतिहास परिषद

स्थानिक संयोजन समिती
प्रो. सदाशिव शिंदे, उपप्राचार्य, राजर्षी शाहू महाविद्यालय (स्वायत्त), लातूर.
डॉ. अर्चना टाक, स्थानिक सचिव व इतिहास विभागप्रमुख
डॉ. राहूल मोरे, इतिहास विभाग
डॉ. प्रियदर्शनी पाटील, इतिहास विभाग

अरूणा प्रकाशन :
१०३, ओमकार कॉम्पलेक्स - अ,
खर्डेकर स्टॉप, औसा रोड, लातूर
मो. ९४२१४८६९३५, ९४२१३७१७५७.
मुद्रक : आर्टी ऑफसेट, लातूर
मुखपृष्ठ : श्री. संगमेश्वर भांगे, लातूर
प्रथम आवृत्ती : दि. ०९ डिसेंबर २०२२
मुल्य : ६००/-

या शोध निबंध संग्रहात प्रकाशित झालेल्या शोध निबंधातील मतांशी संपादक व प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही. ती मते त्या-त्या संशोधकांचीच समजावीत.

शोध निबंध संग्रह २०२२

अनुक्रमणिका

प्राचीन विभाग

अ. क्र.	संशोधक	शोधनिबंधाचे शिर्षक	पृष्ठ क्र.
१.	डॉ. नारायण सूर्यवंशी	लत्तलूर नगरातील सिध्देश्वर व पापविनाश मंदिरातील बारव स्थापत्य : एक अभ्यास	१९
२.	डॉ. संगीता जगन्नाथ पवार	विटा-भाळवणी येथील कन्नड शिलालेख	२४
३.	रोहित राजेंद्र भोसले	कोंढाणे लेणीतील अज्ञात शिलालेख	२८
४.	श्रीनिवास सातभाई	स्थानिक इतिहासलेखनात स्थलनामांच्या अभ्यासाचे महत्त्व	३३
५.	प्रा. डॉ. भीमराव पाटील	सम्राट अशोकाचा शिलालेखांतील संदेश	४०
६.	डॉ. महादेव गव्हाणे	जोर्वे- नेवासे संस्कृतीचा इतिहास	४९
७.	रश्मी (सरला) दिपक भिरूड	सिंधू संस्कृतीच्या लिपीचा उलगडा होण्यास तज्ञांनी केलेले प्रयत्न आणि त्यातील अडथळे	५२
८.	डॉ. विजयसिंग किसनराव पवार	रामटेक ऐतिहासिक किल्ल्याचा आढावा आणि पर्यटकांचा समाधान निर्देशांकाद्वारे अभ्यास	५७
९.	गोधाजी सोपानराव कापसे	राष्ट्रकुट राजवटकालीन धर्मसहिष्णुता	६३
१०.	डॉ. प्रियदर्शनी पाटील	लातूर जिल्ह्यातील गजलक्ष्मी प्रतिमा	६७
११.	डॉ. सुनिलचंद्र सोनकांबळे	भारतातील बौद्ध राजवटींचा संक्षिप्त इतिहास	७१
१२.	डॉ राजाराम पिंपळपल्ले, सरस्वती निवृत्ती सोनाळे	सम्राट अशोकाचे धार्मिक धोरण एक अवलोकन	७४
१३.	प्रा.मनिषा श्रेणिककुमार पाटील	बुध्दांची स्त्रियांविषयीची धारणा आणि गौतमशिष्या आनंद	७९
१४.	प्रा.डॉ.नामदेव एम. हटवार	प्राचीन भारत में व्यवसायिक संघ - एक अध्ययन	८३

१०.

लातूर जिल्ह्यातील गजलक्ष्मी प्रतिमा

डॉ. प्रियदर्शनी पाटील
राजर्षी शाहू महाविद्यालय (स्वायत्त), लातूर

[illegible] मुख्यत्वे करुन तीन रुपे मिळतात. विष्णूबरोबर असलेली लक्ष्मी, स्वंतत्र प्रतिमा आणि [illegible] विष्णूबरोबर असलेली देवी साधारणपणे व्दिभुज असते व असलेच तर कमळ असते, अन्यथा [illegible] लक्ष्मीच्या स्वतंत्रा प्रतिमा फारशा मिळत नाहीत. महाराष्ट्रात महालक्ष्मीचे दोन प्रकारे पूजन [illegible] महिन्यात नवरात्राचे आठवे दिवशी, हिला घाघरी फुंकण्याची लक्ष्मी किंवा पिष्ठ असे म्हणतात [illegible] महिन्यात मूळ नक्षत्रापासून दोन दिवस हिला जेष्ठगौरी असे म्हणतात. भाद्रपदातील उत्सवात दोन [illegible] मुख्य मुखोटा असतो. हे मुखोटे पितळीचे किंवा मातीचे असतात. लक्ष्मीचे दुसरे लोकप्रिय [illegible] गजलक्ष्मी.१

[illegible] च्या पहिल्या-दुसऱ्या शतकात गजलक्ष्मीचे स्वतंत्र अंकन केले जाई. परंतु, नंतरच्या काळात या [illegible] एक रुप मानले आहे. इ.स. च्या ७ व्या शतकापासून तिला आसनस्थ शिल्पीत करण्यात आले [illegible] म्हणजे पृथ्वी आणि हत्ती म्हणजे मेघ. मेघांनी पृथ्वीला घातलेले स्नान पावसाचे सूचक असते. [illegible] बहुतेक मंदिरांच्या व्दारशाखेवर गजलक्ष्मी आढळतात. लक्ष्मी पद्मासनात असून तिची आयुधे [illegible] असतात. सामान्यत: आपण गजलक्ष्मी व पद्महस्ता लक्ष्मी यांना पर्यायाची समजतो. पण शुंग काळात [illegible] श्री या नावाने मुख्यत्वे करुन गजलक्ष्मीचा बोध होत असे. हत्तीकडून लक्ष्मीचे स्नान हे काहींच्या [illegible] प्रतिक आहे, लक्ष्मी हे पृथ्वीचे रुप असून हत्ती हे मेघ होत. याप्रमाणे मेघांनी पृथ्वीला घातलेले स्नान हे [illegible] सूचक आहे.२ अन्न औषधी आणि इतर सर्व प्रकारच्या समृध्दीचे द्योतक आहे. एकूण वैभव, ऐश्वर्य व [illegible] संपत्तीची देवी या रुपात लक्ष्मीचे स्थान फार वरचे आहे.३ राज्यलक्ष्मी, विजयलक्ष्मी, कैवल्यलक्ष्मी [illegible] तिची आराधना होत आलेली आहे. तिच्या या सर्वव्यापी व सर्वजन प्रिय स्वरुपामुळे लक्ष्मी हे [illegible] संप्रदाय विशेषाची देवी राहिलेली नाही. ती आर्य व राक्षस दोघांसह समान रुपाने मांडणी होत आहे. [illegible] उल्लेखाप्रमाणे रावणाच्या पुष्पक विमानांच्या दारांवर गजलक्ष्मी काढलेली होती. लक्ष्मीच्या खाली [illegible] असतो आणि त्यात कमलदान दोन्ही बाजूस पसरलेले असतात. लक्ष्मीच्या उजव्या हातात कमळ असते [illegible] दोन्ही बाजूंना कमळे व त्या कमळावर दोन गज समोरासमोर उभे असून त्यांच्या सोंडेत घडा पालथा असतो आणि त्या कमलातून तिला अभिषेक करण्यात आलेला असतो.४ भारहूत सांची येथील बौध्दस्तूप उडीसातील [illegible] जैन गुंफा, महाबली पुरुष, मद्रास म्युझियम त्याचबरोबर वेरुळ येथील गुहा क्र. १६ कैलास लेण्यांमध्ये [illegible] सुंदर शिल्प कोरलेले आहे.५ प्राचीन नाणी व मुद्रा यांवरही गजलक्ष्मीच्या आकृती आढळतात. इ.स. च्या ६ व्या ७ व्या शतकातील ताम्रपटांवर गजलक्ष्मीयुक्त राजमुद्रा दिसून येतात. श्री. सुक्तात 'हस्तिनाद प्रबोधिनीम' = हत्तींच्या आवाजाने जागी होणारी असा तिचा व हत्तीचा संबंध सांगितला आहे. हत्ती हा वैभवाचे प्रतिक व लक्ष्मी ही समृध्दीची देवता होय म्हणून त्या दोघांचा शिल्पकलेत संबंध असावा. समुद्रमंथनातून लक्ष्मी वर आली तेव्हा तिच्यावर दिग्गजांनी सुवर्णकलशातून जलाभिषेक केला, असे वर्णन विष्णूपुराणात आले आहे. वैष्णवी देवता म्हणजे प्रथमलक्ष्मी होय. विष्णुपत्नी होय. विष्णूपत्नी लक्ष्मी म्हणजे धनदौलत, भरमसाठ यांचे प्रतिक.

ISSN No. 2231-4342

लातर जिल्ह्यात गजलक्ष्मीच्या दहा मुर्ती आढळून येतात. रामलिंग मुदगड, भूतमुगळी, तळीखेड, झरी, कोतलशिवणी, नणंदगाव, पानगाव, जवळगा येथे दिसून येतात.

१. गजलक्ष्मी : (छायाचित्र क्र. १ पहा.) – निलंगा तालुक्यातील रामलिंग मुदगड शिवमंदिराच्या परिसरात गजलक्ष्मीच्या दोन प्रतिमा आढळतात. एका मूर्ती शिल्पात दोन्ही बाजूने हत्ती करताना दिसत आहेत. मध्यभागी लक्ष्मी पद्मासनात बसलेली आहे. डोक्यावर किरीट, कानात कुंडले, ग्रिविका, हार, केयूर, कंकण, मेखला या अलंकारांनी लक्ष्मी अलंकृत आहे.

२. गजलक्ष्मी : (छायाचित्र क्र. २ पहा.) – निलंगा तालुक्यातील रामलिंग मुदगड गजलक्ष्मीची आणखी एक प्रतिमा आढळून येते. मुर्तीचा दगड पूर्णपणे झिजलेला आहे व अस्पष्ट आहे. दोन गज (हत्ती) लक्ष्मीचा अभिषेक करत असलेले अस्पष्ट स्वरुप दिसते. लक्ष्मी चतुर्भूज असून हातात आहेत. लक्ष्मी विविध अलंकारानी अलंकृत आहे.६

३. गजलक्ष्मी : (छायाचित्र क्र. ३ पहा.) – निलंगा तालुक्यातील भूतमुगळी येथील सदाशिव परिसरात आसनस्थ (पद्मासन) स्वरुपात गजलक्ष्मीची मूर्ती आढळते. मूर्तीची उंची १५० सेमी व रुंदी मोजमापाची असून ही मूर्ती बऱ्याच प्रमाणात जमिनीत रोवली गेलेली आहे. लक्ष्मीच्या डोक्यावर किरीट, कानात कुंडले, गळ्यात ग्रिविका, हार, केयूर, मेखला असे अलंकार आहेत. मूर्तीचा अर्धाच भाग दिसतो. या मूर्ती शिल्पात दोन्ही बाजूने हत्ती पाणी घालत आहेत, म्हणजेच अभिषेक करत आहेत. मध्यभागी बसलेली आहे. हे शिल्प गजलक्ष्मीचे आहे. वेरुळलेण्यात दशअवतार लेणीमध्ये गजलक्ष्मीची प्रतिमा आढळते.

४. गजलक्ष्मी : (छायाचित्र क्र. ४ पहा.) – निलंगा तालुक्यातील तळीखेड येथील सोमेश्वर परिसरात आसनस्थ (पद्मासन) स्वरुपात गजलक्ष्मीची मूर्ती आढळते. या प्रतिमेत दोन हत्ती आपल्या पाठीमागच्या पायावर उभे आहेत. पुढचे पाय वर केलेले असून आपल्या सोंडेने ते पाण्याचा वर्षाव लक्ष्मीवर करत (अभिषेक करत आहेत) दोन हत्ती अभिषेक करत असल्यामुळे तिला गजलक्ष्मी म्हंटले जाते. मूर्तीचा दगड झिजलेला आहे त्यामुळे मूर्ती अस्पष्ट दिसत आहे.८

५. गजलक्ष्मी : (छायाचित्र क्र. ५ पहा.) – निलंगा तालुक्याती शिरोळ येथे गजलक्ष्मी आसनस्थ (पद्मासन) स्वरुपातील मूर्ती आढळते ही मूर्ती मंदिराच्या बाहेरील बाजूस भिंतीत बसविण्यात आली आहे. या प्रतिमेत दोन हत्ती आपल्या पाठीमागच्या पायावर उभे आहेत, पुढचे दोन पाय वर केलेले असून, आपल्या सोंडेने ते पाण्याचा वर्षाव लक्ष्मीवर करत आहेत म्हणजेच अभिषेक करत आहेत म्हणूनच तिला गजलक्ष्मी म्हटले जाते. स्थानिक लोकांनी पूजा करताना हळदी कुंकू लावल्यामुळे मूर्ती अस्पष्ट हदसत आहे.९

६. गजलक्ष्मी : (छायाचित्र क्र. ६ पहा.) – चाकूर तालुक्यातील झरी येथील ग्रामपंचायत कार्यालयासमोर आसनस्थ (पद्मासन) स्वरुपातील गजलक्ष्मीची मूर्ती आढळते. मूर्तीची उंची ५७ सेमी व रुंदी सेमी आहे. या ठिकाणी लक्ष्मी बसलेली आहे. या प्रतिमेत दोन हत्ती आपल्या पाठीमागच्या पायावर उभे आहेत, पुढचे दोन पाय वर केलेले असून आपल्या सोंडेने ते पाण्याचा अभिषेक करत आहेत म्हणून तिला गजलक्ष्मी म्हटले जाते.१०

७. गजलक्ष्मी : (छायाचित्र क्र. ७ पहा.) – निलंगा तालुक्यातील कोतलशिवणी येथील मंदिराच्या बाहेरील बाजूस आसनस्थ (पद्मासन) स्वरुपातील गजलक्ष्मीची मूर्ती आढळते. या ठिकाणी लक्ष्मी बसलेली आहे व या प्रतिमेत दोन हत्ती आपल्या पाठीमागच्या पायावर उभे आहेत, पुढचे दोन पाय वर केलेले असून आपल्या सोंडेने ते पाण्याचा अभिषेक करत आहेत म्हणून तिला गजलक्ष्मी म्हटले जाते.११

८. गजलक्ष्मी : (छायाचित्र क्र. ८ पहा.) – निलंगा तालुक्यातील नणंदगाव येथील बाहेरील

[illegible] आसनस्थ (पद्मासन) स्वरुपातील गजलक्ष्मीची मूर्ती आढळते. या ठिकाणी लक्ष्मी बसलेली आहे [illegible] आपल्या पाठीमागच्या पायावर उभे आहेत. पुढचे दोन पाय वर केलेले असून आपल्या सोंडेने [illegible] अभिषेक करत आहेत म्हणून तिला गजलक्ष्मी म्हटले जाते.१२

[illegible] गजलक्ष्मी : (छायाचित्र क्र. ९ पहा.) – रेणापूर तालुक्यातील पानगावमधील विठ्ठल-रुक्मिणी [illegible] बाजूला मंदिर परिसरात आसनस्थ (पद्मासन) स्वरुपातील गजलक्ष्मीची मूर्ती आढळते. या [illegible] बसलेली आहे व या प्रतिमेत दोन हत्ती आपल्या पाठीमागच्या पायावर उभे आहेत. पुढचे दोन पाय [illegible] असून आपल्या सोंडेने ते पाण्याचा अभिषेक करत आहेत म्हणून तिला गजलक्ष्मी म्हटले जाते.१३

[illegible] गजलक्ष्मी : (छायाचित्र क्र. १० पहा.) – देवणी तालुक्यातील जवळगा गावातील [illegible] गर्भगृहाच्या प्रवेशद्वारावर (ललाट बिंबाबर) आसनस्थ (पद्मासान) स्वरुपातील गजलक्ष्मीची मूर्ती [illegible] या ठिकाणी मूर्ती हळद, कुंकू लावल्यामुळे व रंग दिल्यामुळे अस्पष्ट दिसत आहे.१४

[illegible] –

- [illegible] गजलक्ष्मीची मुर्ती संपूर्ण भारतभर आढळतात. तश्याच त्या लातूर जिल्ह्यात देखील आढळतात.
- लातूर जिल्ह्यातील गजलक्ष्मी मुर्ती शिल्प हे प्रामुख्याने चालुक्य काळातील असल्याचे आढळून येते.
- लातूर जिल्ह्यात गजलक्ष्मीची चतुर्भूज मुर्ती निलंगा तालुक्यातील रामलिंग मुदगड येथील शिवमंदिराच्या [illegible] आढळून येते.
- लातूर जिल्ह्यात गजलक्ष्मीचे दगडावर रेखाटन केलेले चित्र निलंगा तालुक्यातील रामलिंग मुदगड येथील [illegible] परिसरात आढळून येते.
- लातूर जिल्ह्यात देवणी तालुक्यातील जवळगा गावातील मंदिराच्या गर्भगृहाच्या प्रवेशद्वारावर (ललाटबिंबावर) आसनस्थ (पद्मासन) स्वरूपातील चालुक्य काळातील गजलक्ष्मीची मुर्ती आढळून येते.

[illegible] –

1. जोशी नि. पु. : भारतीय मुर्तीशास्त्र, प्रसाद प्रकाशन, पुणे २०१३, पृ. २९१
2. डॉ. देशमुख किरण आणि डॉ. जगदाळे दत्तात्रय : महादेव्यै नमो नमः, निर्मल प्रकाशन, नांदेड, जानेवारी [illegible], पृ. ९८
3. जोशी नि. पु. : उपरोक्त, पृ. २९१.
4. [illegible] श्री. मा : प्रतीके आणि प्रतिमा, मिलिंद प्रकाशन, औरंगाबाद १९९० पृ. २८.
5. [illegible] ओ. पी. : इकनोग्राफी ऑफ गजलक्ष्मी, भारती प्रकाशन वाराणसी, १९८३, पृ. २४-२६.
6. स्वतः केलेल्या सर्वेक्षणानुसार
7. कुलकर्णी मोनिका : ऐतिहासिक अवशेषात्मक भूतमुगळी, मराठवाडा इतिहास परिषद, इतिहास संशोधन पत्रिका, अंक ११ (संपा. रोडे सोमनाथ)
8. महाराष्ट्र शासन : लातूर जिल्हा गॅझेटिअर (भाग -२), दर्शनिका विभाग, मुंबई, पृ. २०१.
9. स्वतः केलेल्या सर्वेक्षणानुसार
10. स्वतः केलेल्या सर्वेक्षणानुसार
11. स्वतः केलेल्या सर्वेक्षणानुसार
12. स्वतः केलेल्या सर्वेक्षणानुसार
13. देशमुख भगवान : इकोनोग्राफी ऑफ हिंदू टेम्पल्स इन मराठवाडा, जयपूर १९८७, पृ. १३९.
14. स्वतः केलेल्या सर्वेक्षणानुसार

ISSN No. 2231-4342

लातूर जिल्ह्यातील गजलक्ष्मी प्रतिमा

१) गजलक्ष्मी (रामलिंग मुदगड ता. निलंगा)

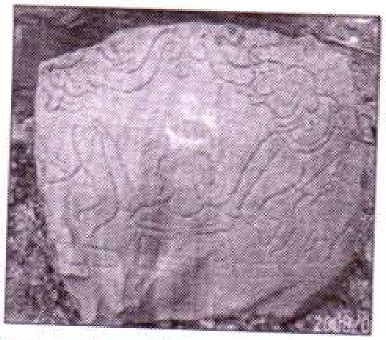

२) गजलक्ष्मी (रामलिंग मुदगड ता. निलंगा)

३) गजलक्ष्मी (भुतमुगळी ता. निलंगा)

४) गजलक्ष्मी (तळीखेड ता. निलंगा)

५) गजलक्ष्मी (शिरोळ ता. निलंगा)

६) गजलक्ष्मी (झरी, ता. चाकूर)

७) गजलक्ष्मी (कोतलशिवणी ता. निलंगा)

८) गजलक्ष्मी (नणंदगाव ता. निलंगा)

९) गजलक्ष्मी (पानगाव ता. रेणापूर)

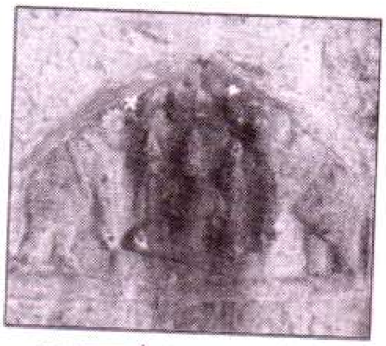

१०) गजलक्ष्मी (जवळगा, ता. देवणी)